

Тетяна Калинюк

ORCID 0000-0001-8696-3286

кандидат педагогічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

МОВНА МЕНТАЛЬНІСТЬ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ФОРМУВАННЯ

У статті розглянуто поняття «менталітет», «ментальність», «мовна ментальність», які трактуємо як комплексне явище крізь призму взаємозв'язку мови та культури. Мовна ментальність розглядається інтегральною етнопсихологічною ознакою, етнічним несвідомим, ядром нації. У даному контексті розуміємо систему уявлень та цінностей, які стимулюють і регулюють поведінку в соціокультурних реаліях буття, специфічне відображення дійсності, яке зумовлена процесом життєдіяльності етносу в певних географічних, історичних та культурних умовах. Обґрунтовано, що важливим засобом становлення та успішного функціонування будь-якого суспільства, поряд з територіальною цілісністю та духовним розвитком є мова. Проаналізовано проблему співвідношення мови та мовних одиниць з позиції німецької культури, а також національну специфіку їх формування. Визначено номінативне поле «Назви осіб жіночої статі». На прикладі лексичних одиниць на позначення «жінки / die Frau» продемонстровано специфіку сприйняття осіб жіночої статі у німецькому лінгвосоціумі.

Ключові слова: мова, культура, менталітет, ментальність, мовна ментальність, німецька мова, номінативне поле, жінка.

У ХХ столітті вивчення проблем національних характерів різних націй, їхніх ментальних структур і форм культурно-історичного втілення значною мірою заміщується комплексними дослідженнями національного менталітету (ментальності) як соціокультурного явища.

Ця проблема стала предметом розгляду у наукових працях, які стосувалися психологічних особливостей сутності менталітету (М. Бахтін, Л. Віготський, А. Гуревич, Г. Гачев, В. Павленко, М. Пірен, В. Янів), предметно-понятійного поля ментальності (М. Попович, С. Кримський, Н. Соболева, О. Донченко, Т. Левченко, Є. Чорний, О. Шоркін та ін.).

Мета статті – визначити особливості мовної ментальності як комплексно-го поняття, розкрити основні його компоненти, визначити засоби формування.

У сучасній науці категорії «менталітет» і «ментальність» мають міждисциплінарний статус, а відтак отримують власні інтерпретації в різних галузях соціогуманітарного знання. У науковій розвідці М. Колотило [6, с.66-69] узагальнено різні трактування «менталітету» та «ментальності» у контексті:

- *соціології* «менталітет» застосовується для позначення особливостей соціопсихічного життя соціальних утворень, а «ментальність» – соціально-психологічних характеристик соціального суб'єкта, що виявляються в собі й характері мислення, світовідчутті та світосприйнятті;
- *історії* «менталітет» традиційно визначається як психологічна й поведінкова ідентичність людей, які належать до однієї історичної цивілізації, а «ментальність» – як «спільне психологічне оснащення» представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати в певне світобачення;

- *етнопсихології* «менталітет» позначає особливості індивідуальної й суспільної свідомості людей, їхніх життєвих позицій і моделей поведінки, зумовлених соціальним середовищем і національними традиціями, тоді як «ментальність» є способом мислення, загальною духовною культурою, настремістю людини або ж групи людей, що формує їхнє світобачення;
- *лінгвістики* визначається «ментальність» своєрідним способом сприйняття людиною навколишньої дійсності за допомогою мови, а «менталітет» – способом вираження притаманних національних особливостей шляхом їх фіксації в складі мови;
- *філософії* категорія «менталітету» й «ментальності» змістовно увиразнюються. Зокрема, «менталітет» – сформована система елементів духового життя і світосприймання, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних спільнот, визначає їхню можливість сприймати чи діяти колективно. Натомість, категорія «ментальності» застосовується для позначення глибинного рівня мислення представників нації, мисленнєво-чуттєвого комплексу їхніх світоглядних цінностей, поглядів і переконань, котрі не обмежуються сферою усвідомленого, а проникають у підсвідоме.

На думку В. Козловського «менталітет – це спосіб, тип мислення, склад розуму, який виявляється в пізнавальному, емоційному, вольовому процесах і характері поведінки, доповнюваний системою ціннісних установок, властивих більшості представників конкретної соціальної спільноти» [5, с.35].

В. Веселова визначає «менталітет» як характерну для конкретної культури специфіку психічного життя, детерміновану економічними й політичними умовами в історичному аспекті [1, с.91-99]. Таким чином, зміст поняття «менталітет» значною мірою обумовлений когнітивною сферою діяльності й визначається знаннями людської спільноти. Разом з віруваннями, знання формують уявлення про оточуючий світ, які є базою менталітету, а вони, разом із домінуючими потребами й архетипами колективного несвідомого утворюють ієрархію цінностей, які і характеризують дану спільноту [4].

Культурологічне тлумачення менталітету запропоноване Т. Уваровою, яке базується на положенні про людину як частину культури. Звідси менталітет – це сукупність продуктів діяльності суспільства, його взаємодії з природою, діяльність соціальних інститутів та інших регуляторів суспільного життя, а також вірування, ієрархія цінностей, мораль, особливості міжособистісної поведінки та самовираження, мова та спосіб передачі досвіду через покоління [8, с.3-13]. Таким чином, культурологічний підхід розглядає менталітет як деяку інтегральну характеристику людей, які живуть в певній культурі. Така характеристика дозволяє описати своєрідність бачення у певному лінгвосоціумі та пояснює специфіку їх реагування на нього.

Іншими словами, ментальність є «серцевиною того, що називають «духовне обличчя» народу», «спосіб бачення світу, рівень суспільної свідомості, на якому думка не відділена від емоцій, від латентних звичок і прийомів свідомості» [3, с.59].

На особливій ролі мови у процесі формування національної ідентичності наголошував Іван Огієнок, який зазначав, що «сила народу у його культурі» [7].

У контексті мови, менталітет варто розглядати з таких позицій:

- мова – найуніверсальніша форма вираження менталітету нації, якнайтісніше пов'язана з характером її культури;
- «Мова – це об'єктивна духовна енергія народу, яка прекрасно втілена у певних звуках, і у такому вигляді та через взаємозв'язок своїх звуків зрозу-

- міла всім мовцям і збуджує в них приблизно однакову енергію. Різні мови – це зовсім не різні позначення однієї і тієї ж речі, а різне бачення її;
- Мови – це ієрогліфи, у які людина вмонтовує світ і своє уявлення про нього; при тому, що світ уявлення, постійно творячи картини за законами подібності, залишаються загалом незмінними мови самі собою розвиваються, ускладнюються, розширюються. Мова завжди втілює у собі своєрідність цілого народу» (Вільгельм фон Гумбольдт);
 - «Мова – оселя буття духу. В оселі мови живе людина (Мартін Гайдеггер);
 - «Мова не є засобом вираження готової думки, а створенням її... вона не відображає світогляду, що склався, а сама є діяльність, що творить його» (Олександр Потебня);
 - «Літературна мова – то головний двигун розвитку духовної культури народу, то найміцніша основа її... Як про духовну зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури літературної мови» (Іван Огієнко);
 - «Якщо мова не правильна, то вона не означає того, що має означати; коли ж вона не означає того, що має означати, то не буде зроблено те, що має бути зроблене; а тоді моральність і всяке мистецтво почнуть занепадати, справедливість зійде на манівці – і всі впадуть у стан безладного хаосу» (Конфуцій);
 - «Мова росте елементарно, разом з душею народу» (Іван Франко);
 - Мова народу – слова-знаки, словосполучення, синтаксичні, фонетичні особливості, можливо, не завжди усвідомлено відбивають ставлення носіїв цієї мови до самих реалій.

Як стверджував В. Гумбольдт, різні мови – це не різні позначення однієї і тієї ж речі, а різне її бачення. Слово – відбиток не предмета як такого, а його чуттєвого образу, створеного ним у нашій душі в мовотворчому процесі. Мова стає посередником між світом предметів, що їх людина пізнає, та індивідом, який прагне пізнати. Мова своєрідно «змушує» людину засвоювати світ; це той будинок, що його, як хтось образно висловився, людина, ніби равлик, приречена нести на собі і через його вікна вчити світ, сприймати й засвоювати його. Отже, погляд на світ певним чином універсальний, але й національно специфічний, тому носії різних мов можуть бачити світ дещо по-різному, крізь призму своїх мов.

Деякі автори пов'язують менталітет з національним характером. Поняття «менталітет» відображає складну систему основних уявлень людей, закладених у їх свідомість культурою, мовою, релігією, наукою, етносом, суспільним спілкуванням. Синтез усіх цих компонентів звичайно здійснюється на підсвідомому рівні, інтуїтивних «відкриттів», але він не завжди і не повністю усвідомлюється людиною. У результаті виникає сукупність настанов, які стосуються найбільш важливих і загальних моментів життєдіяльності індивіда.

Найяскравіше світобачення носіїв мови відбивається на лексичному рівні. Для прикладу наведемо номінативне поле «Назви осіб жіночої статі» у німецькій мові. Жінка в німецькій мові найчастіше представлена номінаціями **Frau** та **Weib**. Слід наголосити на тому, що іменник **Weib** – культурно марковане слово, яке втратило своє первинне значення та набуло зневажливого й іронічного забарвлення, часто перекладається як «баба».

Як зазначає В. Власенко, шлях концептуальних перетворень німецького **Frau** йшов від язичницьких «божественних істот» – *frouwâ* й *itis* та північно-язичницьких *Freug* і *Freuja*, за функціями подібних до *frauja* та *frauĵ*, через давньоверхньонімецьке *frō* та *frōwâ* – «*das höhere Wesen*» – «вищу істоту», увійшло в середньовіжньонімецьку мову як титул для поважних жінок і в новітні часи закріпилося в мові як звертання [2, с.6].

Зауважимо, що сьогодні семантика лексеми **Frau** не позбавилась потужного впливу архаїчних конотацій, спричинених концептом «*eine der höherer*

Göttinnen) – одна з вищих, величних, священних богинь. Останній концепт, в першу чергу, стосується германської богині Freyja /Frea (Фреї), яку тривалий час ушановували на півночі Німеччини.

Номінативне поле **Frau** являє собою сукупність номінацій, які багато в чому визначаються сукупністю стереотипів, уявлень носіїв мови. Стереотипи свідомості окремої спільноти формуються під впливом низки факторів як індивідуальних (освіта, вік, стать, життєвий досвід), так і загальних для даної спільноти (місце проживання, національність, сфера діяльності тощо). Аналіз лексикографічних джерел дозволив визначити найчастотніші лексеми, які репрезентують жінку у німецькій мові. Дане номінативне поле представлено трьома мікрополями «Зовнішні характеристики жінки», «Внутрішні характеристики жінки», «Соціальні характеристики жінки», які, в свою чергу, також поділяються на менші за обсягом ЛСГ [9]. Дані мікрополя мають власну структуру та специфіку у кількісному та якісному відношенні.

Мікрополе «Зовнішні характеристики людини» включає такі лексико-семантичні групи (ЛСГ) як «Зовнішність» та «Біологічні характеристики». Зовнішність жінки завжди була предметом захоплення. Оцінці піддають фігуру жінки, що свідчить про загальну тенденцію в суспільстві висунення на перший план жіночої привабливості. Цю ЛСГ складають лексеми *Tanne, Biene, Käfer, Pfingstrose, Landpomeranze, Mauerblümchen, Primel, Wurst* тощо. ЛСГ «Біологічні характеристики» презентована лексемами *weibliche Person, Frau, Mädchen, Mädel, Weib, alte Ziege, altes Eisen, alte Jungfer, jung, alt, Jüngling, Teenagerin*.

Мікрополе «Внутрішні характеристики жінки» представлене такими ЛСГ «Психологічні характеристики» та «Інтелектуальні здібності». Внутрішні якості часто мають взаємозв'язок із красою жінки, її зовнішністю та представлені такими найбільш частотними лексемами: *Fegfeuer, Teufel, Engelein, Gewitterfrau*. У зазначеному мікрополі виявлено невелику кількість зоонімів, які пов'язуються з уявленнями про тварин, птахів і є лайливим, негативним позначенням для жінки або дівчини – *Ziege, Kuh, Huhn, Zimziede Esel, Gans, Kalb, Schaf, Laie, Affe, Pute* тощо. Також виявлено низку лексем даного мікрополя з вкрай негативною семантикою: *Närrin, dumme Person, Banause, Quatschkopf*.

Мікрополе «Соціальні характеристики жінки» включає такі ЛСГ «Сімейний стан», «Родинні стосунки», «Побут і соціальний статус». Варто зазначити, що кожна зазначена ЛСГ знаходить лінії перетину з іншими. Найбільша кількість номінацій існує на позначення жінки як дружини: *Ehefrau, Ehegattin, Frau, Gattin, Gemahlin, Weib, Backfisch, Fräulein, Mädchen, Mädel, Verlobte, Witwe*.

ЛСГ «Сімейний стан» представлена такими лексемами: *Ehefrau, Ehegattin, Frau, Gattin, Gemahlin, Lebensgefährtin, Backfisch, Braut, Fräulein, Mädchen, Mädel, Verlobte, Weib, Witwe, Mutter, Schwiegermutter, Oma, Tochter, Schwester, Stiefmutter, Rabenmutter, Karrierefrau, Kindermädchen, Tagesmutter, Vollzeitmutter, Leihmutter, Hausfrau, Vermieterin, Weggefährtin, Angetraute, alte Weibsbild, Lebenskameradin, Hauswirtin, Hauseigentümerin, Hausbesitzerin, Ehehälfte, Hauszieder*.

До ЛСГ «Родинні стосунки» належать лексеми *Mutter, Schwiegermutter, Oma, Tochter, Schwester, Stiefmutter, Tante, Nichte*.

У ЛСГ «Побут і соціальний статус» жінка представлена такими лексемами: *Gefallene, Prostituierte, Kurtisane, Nutte, Metz, Mädchen, Kokotte, Hetäre, Freudenmädchen, Strichbiene, Straßenmädchen, Liebesdienerin, leichtes Mädchen, käufliches Mädchen, Gunstgewerblerin, Flittchen, Callgirl, Magd, Dienstmädchen, Dienerin, Zofe, Hausmädchen, Kammerzofe, Aufwartung, Stubenmädchen, Hausgehilfin, Stallmagd, Landarbeiterin, Hausgehilfin*.

Таким чином, менталітет транслюється в усі сфери життєдіяльності і постає одним з найінформативнішим пояснювальним чинником. Він виявляється як певний соціально-психологічний стан суб'єкта – етносу, нації, громадян, який утворився в результаті засвоєння індивідом домінуючих цінностей і комплексу настанов, опосередкованих системою суспільних відносин, внаслідок історичного впливу етнічних, соціально-економічних та політичних умов. Менталітет, як форма виявлення групової свідомості, відіграє важливу роль в збереженні єдності та цілісності держави. Враховуючи психологічні, історичні, географічні та культурні особливості менталітету можна знайти пояснення специфіки світосприйняття та поведінки народу, групи людей, особистості. Образ жінки та лексичні одиниці на її позначення є результатом динамічного історичного процесу, який обумовлений складним переплетінням внутрішніх і зовнішніх етнокультурних характеристик. Жінка стала об'єктом порівнянь із тваринами, рослинами, погодними явищами, пеклом.

Список використаних джерел і літератури:

1. Веселова В.В. Менталитет американского общества и гуманистическая парадигма образования и воспитания. *Педагогика*. 1999. №8. С. 91-99.
2. Власенко В.В. Вербалізація концепту Frau в німецькій мові фразеологічними одиницями: лінгвокультурологічний аспект: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Запоріжжя, 2018. 24 с.
3. Гуревич А. Исторический синтез и Школа «Анналов». М.: РОССПЭН, 1993. 243 с.
4. Данилюк І.В., Греско В.В. Менталітет як провідна етнопсихологічна характеристика. URL: <http://kspodn.onu.edu.ua/index.php/kunena>.
5. Козловский В.В. Понятие ментальности в социологической перспективе: Социология и социальная антропология. Санкт-Петербург: Петрополис, 1997. С. 32-43.
6. Колотило М.О. Ментальність і менталітет: онтологічний статус та антропологічні виміри: *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. С. 66-69.
7. Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Рідна мова / упорядн., авт. передмови та комент. М.С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2010. 410 с.
8. Уварова Т.І. Термінологічна проблематика категорії ментальності в культурології. *Наукові записки. Серія «Культурологія»*. Острого: Ви-во Нац. ун-ту «Острозька академія». 2012. № 9. С.3-13.
9. URL: <https://synonyme.woxikon.de/synonyme/frau.php>.

References:

1. Veselova V.V. Mentalitet amerikanskogo obshestva i humanisticheskaya paradigma obrazovaniya i vospitaniya. *Pedagogika*. 1999. № 8. S. 91-99.
2. Vlasenko V.V. Verbalizaciya konceptu Frau v nimeckij movi frazeologichnimi odiniciyami: lingvokulturologichnij aspekt: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. Zaporizhzhya, 2018. 24 s.
3. Gurevich A. Istoricheskij sintez i Shkola «Annalov». M.: ROSSPEN, 1993. 243 s.
4. Danilyuk I.V., Gresko V.V. Mentalitet yak providna etnopsihologichna harakteristika. URL: <http://kspodn.onu.edu.ua/index.php/kunena>.
5. Kozlovskij V. V. Ponyatie mentalnosti v sociologicheskoy perspektive: Sociologiya i socialnaya antropologiya. Sankt-Peterburg: Petropolis, 1997. S. 32-43.
6. Kolotilo M.O. Mentalnist i mentalitet: ontologichnij status ta antropologichni vimiri. *Aktualni problemi filosofiyi ta sociologiyi*. 2017. S. 66-69.
7. Ogiyenko Ivan (mitropolit Ilarion). Ridna mova / uporyadn., avt. peredmovi ta koment. M.S. Timoshik. Kiyv: Nasha kultura i nauka, 2010. 410 s.
8. Uvarova T. I. Terminologichna problematika kategoriyi mentalnosti v kulturologiyi. *Naukovi zapiski. Seriya «Kulturologiya»*. Ostrog: Vi-vo Nac. un-tu «Ostrozka akademiya». 2012. № 9. S. 3-13.
9. URL: <https://synonyme.woxikon.de/synonyme/frau.php>.

The article considers the concepts of «mentality», «mentality», «language mentality», which we interpret as a complex phenomenon through the prism of the relationship between language and culture. These concepts are analyzed in terms of sociology, history, ethnopsychology, linguistics and philosophy. Linguistic mentality is considered an integral ethnopsychological feature, ethnic unconscious, the core of the nation. In this context, we understand the system of ideas and values that stimulate and regulate behavior in the socio-cultural realities of life, a specific reflection of reality, which is due to the life of the ethnos in certain geographical, historical and cultural conditions. Taking into account the culturological approach, we consider the mentality as some integral characteristic of people living in a certain culture. In this way, we can describe the uniqueness of the vision in a particular linguistic society and explain the specifics of the response of its representatives to cultural traditions.

It is substantiated that language is an important means of formation and successful functioning of any society, along with territorial integrity and spiritual development, as the most universal form of expression of the nation's mentality. It is most closely connected with the character of the culture of certain people, its national character. In this case, language is an active engine of nation development. It is established that the view of the world is universal in some way, but at the same time it is nationally specific, so speakers of different languages can see the world in a slightly different way, through the prism of their languages.

The problem of the ratio of language and language units from the standpoint of German culture, as well as the national specifics of their formation are analyzed. The nominative field «Names of females» is determined. On the example of lexical units to denote «die Frau» the specifics of perception of females in the German linguistic society are demonstrated.

Key words: language, culture, mentality, mentality, linguistic mentality, German language, nominative field, woman.

Отримано: 27.10.2020 р.

УДК 811.161.2*28(477.8)

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.53-60

Наталія Коваленко

ORCID 0000-0002-7810-1982

кандидат філологічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАРОДНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ДУШУ В КОДАХ ФРАЗЕОЛОГІЇ (на матеріалі подільських і суміжних говірок)

У статті проаналізовано особливості вияву семантичних відтінків фразеологізмів із компонентом *душа* на матеріалах лексикографічних праць і зразків діалектних текстів подільського говору української мови та суміжжя. На основі територіального мовлення спостережено цінні елементи культурного коду та архаїчності, а народне сприйняття та розуміння будови світу і його законів, всебічного життя людини виявляється в закодованих виразах, у яких зреалізовано вірування про здатність душі переміщатися.

Ключові слова: душа, фразема, подільський говір, семантика, діалектне мовлення.

Мова завжди була і є визначальним чинником ідентифікації етносу, а її фразеологічна система є найбільш колоритною, образною та емоційною складовою. Іван Огієнко, розуміючи велике значення народного мовлення у становленні та